

vertegenwoordigers uit Lübeck (goed voor zowat een kwart van de totale Hanze-handel met Vlaanderen) bekleedden ook een proportioneel groot aandeel in de bestuursfuncties in het Hanzekantoor in Brugge. In tegenstelling tot andere groepen van buitenlandse handelaren huwden ze slechts bij uitzondering in een Brugse familie in (op pagina 155 worden enkele voorbeelden gegeven, het is niet verwonderlijk dat ze vooral met de Brugse paternostermakers relaties aangingen)

Eens terug in Lübeck manifesteerden de 'Vlaanderenvaarders' zich ook als een relatief homogene groep, 'people who eat and dance together' zoals een bevlogen pionier van de prosopografische methode het ooit omschreef. Ze woonden relatief gegroepeerd in de betere, lees: duurder, buurten van Lübeck, huwden in sterke mate onder elkaar en traden voor elkaar als uitvoerders van testamenten op. Asmussen verwondert er zich over dat de Vlaanderenvaarders in Lübeck geen eigen broederschap hebben opgericht, iets wat hun collega's in Hamburg bijvoorbeeld wel deden. Maar misschien was hun sociale homogeniteit en integratie al zo ver gevorderd, dat ze uitgerekend dit niet nodig hadden? Dit relatief bescheiden, maar door de omvang van de bronnen al vlug uitgedijd onderzoek, toont de rijkdom aan van de noordelijke stedelijke cultuur en van de bronnenreeksen, waarvan er enkele relatief recent na een decennia-lang verblijf in Sovjetdepots terug in Lübeck zijn aanbeland. Ook inzake administratieve cultuur vertonen de Noord-Duitse Hanzesteden intrigerende gelijkenissen met hun voormalige Vlaamse handelspartners.

Tot besluit dient te worden opgemerkt hoe vlug, in de context van een relatief gunstige conjunctuur en de hernieuwde belangstelling voor een herontdekte geschiedenis, met inzet van moderne middelen vooruitgang kan worden geboekt, ook op het terrein van de laat-middeleeuwse sociaal-economische geschiedenis. Of dit ook aanleiding dient te geven tot een vlug publikatieritme, is evenwel de vraag. Een en ander had vermoedelijk op een economisch meer verantwoorde wijze via elektronische dragers aan het relatief beperkte geïnteresseerde publiek ter beschikking kunnen worden gesteld. De uitgegeven tekstfragmenten bevatten immers nogal wat overbodige gegevens. Waarbij dient opgemerkt dat de alternatieve optie ook een behoorlijk kostenplaatje heeft: alle gegevens die hier worden voorgesteld blijken, volgens de inleiding, in Dbase IV te zijn opgeslagen, een variant van databasebeheer die ook in sterke mate door de tand des tijds is aangetast en waarvoor een regelmatig up-to-date brengen aangewezen is. Over zin en onzin van bronnenpublicaties is al heel wat inkt gevloeid, het is een niet bedoeld neveneffect van deze publikaties om het debat nog maar eens aan te zwengelen. In afwachting dat ooit een bevredigende oplossing uit de bus komt, ben ik stiekem uiteraard erg tevreden naar deze forse boekdelen te kunnen teruggrijpen, ze bestaan nu eenmaal.

Marc Boone

T. van Bueren, W. C. M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de Late Middeleeuwen* (Turnhout: Brepols Publishers, 1999, 280 blz., f69,90, ISBN 2 503 50942 8).

Museum Catharijneconvent in Utrecht hield zich rond het jaar 2000 bezig met de vraag: is er leven na de dood? Deze catalogus verscheen naar aanleiding van de millenniumtentoonstelling 'Leven na de dood. Gedenken in de Late Middeleeuwen' en was een initiatief van Truus van Bueren, verbonden aan de Universiteit van Utrecht. Op de tentoonstelling waren voorwerpen te zien die toonden op welke wijze in Nederland gedurende de vijftiende en zestiende eeuw de doden via zogenaamde memorietafels in de gebeden van de gelovigen werden herdacht.

De samenwerking tussen universiteit en museum bleef niet beperkt tot een interessante tentoonstelling maar zorgde tevens voor een prachtige catalogus. In het eerste gedeelte (21-127) schetst Van Bueren de achtergrond van het herdenken van de doden, waarna de eigenlijke catalogus (129-264) volgt. De catalogus wordt afgesloten met een literatuurlijst en registers op persoonsnamen, topografische namen, kerken, instellingen en een register op vermelde en tentoongestelde objecten.

Het herinneren en gedenken van overledenen sloot aan bij het christelijk geloof in de zondeval. Door de kruisdood van Christus was het hemels paradijs voor gelovigen weer toegankelijk geworden. Aangezien het Laatste Oordeel op zich liet wachten, ontwikkelde de kerk in de twaalfde eeuw de voorstelling van het vagevuur. Met name heiligen hadden rechtstreeks toegang tot de hemel, terwijl de zielen van de meeste gelovigen naar het vagevuur gingen. Daar moest de mens boeten voor zijn zonden alvorens men in de hemel kon worden opgenomen. Door het verrichten van de werken van barmhartigheid, het gebed en het versieren van het huis van God konden aflaten worden verdiend, waardoor boete werd gedaan.

Gelovigen die het zich konden veroorloven, lieten al tijdens hun leven memorietafels maken met daarop hun portretten, wapenschilden en een tekst die na hun dood moest oproepen tot gebed voor hun zieleheil door familieleden of gildebroeders. Het herinneren en gedenken was een publieke aangelegenheid en memorietafels waren bedoeld om gezien te worden. Deze werken hingden dan ook op openbare plaatsen zoals kerken en kapellen, meestal dichtbij of boven een graf. Daarnaast waren er ook memorie-afbeeldingen die beperkt toegankelijk waren, zoals in grote koorboeken van zangers of in kleine gedenkboeken die gebruikt werden bij privé-gebed.

Vaak hadden memorietafels de vorm van een schilderij met een bijbelse of andere religieuze voorstelling. Meest voorkomende voorstellingen waren die met het lijden van Christus en zijn overwinning op de dood. Voor het kruis werd de opdrachtgever knielend afgebeeld, met achter hem de heiligen. Dit gebeurde ook vaak in de vorm van drielijken, waarbij het middelste paneel altijd een religieuze voorstelling bevatte.

Toen aan het eind van de zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden de gereformeerde religie de enige publieke godsdienst werd, werden de memorietafels gaandeweg uit de publieke plaatsen verwijderd. Bemiddeling voor het zieleheil was volgens de gereformeerden immers niet mogelijk. Nadat in 1566 bij de Beeldenstorm memorietafels waren vernield, kregen families en gilden vaak toestemming de memorietafels uit de kerk te halen. Het overgrote deel van de verwijderde memorietafels bestond uit op paneel geschilderde exemplaren. Men vond het steeds vaker nodig om tengevolge van familieomstandigheden en maatschappelijke veranderingen memorietafels aan te passen. Bij drielijken werd het religieuze middenstuk soms verwijderd, waarna de twee zijpanelen als familieportretten gingen fungeren. De meeste memorietafels kwamen uiteindelijk in musea terecht waar veelal de lijsten met teksten en symbolen werden verwijderd, omdat ze de aandacht van de nu als kunst beschouwde objecten zouden afleiden.

Tentoonstelling en catalogus hebben ervoor gezorgd dat de oorspronkelijke functie van de memorietafels weer centraal is komen te staan. Niet alleen geven tal van voorwerpen ons een indringend beeld van de fixatie van de middeleeuwer op de dood, tevens geven zij ook aan hoezeer het leven na de dood een realiteit was in het dagelijks bestaan van de Late Middeleeuwen. Voor wie de tentoonstelling heeft gemist, biedt deze rijk geïllustreerde publicatie met zijn vele afbeeldingen in kleur een goede uitkomst.

L. Dequeker, W. Verbeke, ed., *The expulsion of the jews and their emigration to the Southern Low Countries (15th.-16th. c.)* (Mediaevalia Lovaniensia, series I, Studia XXVI; Leuven: Leuven university press, 1998, xx +117 biz., BF 950,-, ISBN 90 6168 864 5).

Nog steeds verschijnen er resultaten van de internationale wetenschappelijke inspanningen rond de herdenking van de vele historische gebeurtenissen uit het jaar 1492. In dit geval betreft het de bundeling van vijf uitgewerkte lezingen van een door het Belgische Institutum Judaicum en het Instituut voor middeleeuwse studies van de Katholieke Universiteit Leuven georganiseerd colloquium, 'in a common effort to commemorate the tragic events in the history of European Jewry around 1492'. De uitgave maakt onderdeel uit van de reeks Mediaevalia Lovaniensia, waarvan men in Leuven al sinds 1972 een groot aantal delen heeft uitgegeven. Hoewel het jubileumnummer reeds in 1994 is verschenen, wil ik hier mijn bewondering uitspreken voor deze lange inspanning, die hopelijk nog vele jaren zal worden voortgezet.

Ook dit laatste deel levert zeker een waardevolle bundel op, maar desondanks dien ik deze recensie te beginnen met een waarschuwing. De titel geeft de inhoud namelijk niet geheel ondubbelzinnig weer. Allereerst verwijst de koppeling van de twee delen van de titel—*expulsion of the jews* en *their emigration to the Southern Low Countries*—niet direct naar de bestudering van een verband tussen de beide delen. Drie artikelen handelen alleen over onderwerpen die verband houden met het Spaanse jodendom, zodat slechts twee artikelen spreken over de verbanden tussen de Iberische wereld en de Nederlanden. Daarnaast blijken de joden die hier bestudeerd worden allen te behoren tot de wereld van de geleerden. In het korte voorwoord maken de uitgevers dit ook duidelijk. Het gaat hen om het 'spirituele landschap van middeleeuws Spanje' en om de 'intellectuele kringen in de Zuidelijke Nederlanden'. De term *their emigration* uit de titel blijkt uiteindelijk slechts betrekking te hebben op drie individuen: de al veel bestudeerde en onvermijdelijke Joan Llufs Vives (zoals hij tegenwoordig meestal door het leven gaat, zo ook in deze bundel) en de Portugezen Diogo Pires en João Rodrigues de Castelo Branco. Voor wie zich bezig houdt met de studie van een van deze drie geleerden is de bundel in ieder geval van groot belang.

Over de artikelen die losstaan van de Nederlandse geschiedenis zal ik kort zijn. Julien Klener schrijft over de vooravond van de verdrijving uit Spanje, die reeds een aanvang nam in de dertiende eeuw. Eleazar Gutwirth schrijft over het messianisme van christenen en joden in de vijftiende eeuw, terwijl Hyam Maccoby de bekende disputatie van Tortosa in 1413 als uitgangspunt heeft genomen. Het zijn goed geschreven en boeiende artikelen, die ieder op een eigen manier aangeven hoe christendom en jodendom voorafgaande aan 1492 elkaar in Spanje aantrokken en afstootten.

Enrique Gonzalez bestudeert in een lang artikel de vraag hoe Vives zelf heeft gedacht over zijn joodse afkomst. Vives kan na reeds gebruikt te zijn als boegbeeld voor het Catalaanse en het Spaanse nationalisme (men heeft hem zelfs gezien als een voorloper van het nazisme) na zijn late ontdekking als *judeoconverso* nu gaan dienen als boegbeeld van deze groep. Zoals in het eveneens uitvoerige artikel van George Hugo Tucker over Pires en Rodrigues, gaat het om de manier waarop de Iberische *judeoconvertos* hun leven organiseerden. Het antwoord is feitelijk dat Vives niets liet merken, Pires zijn identiteit nog gedeeltelijk geheim bleef houden, terwijl Rodrigues in het Ottomaanse rijk geheel open kon zijn over zijn achtergrond. De wisselwerking tussen de ontvangende samenlevingen en het persoonlijke karakter van de ballingen, leidde tot een individuele keuze voor ieder van hen. Ook nu weer is het een spel van aantrekking en afstoting in het krachtenveld van het spirituele landschap. Het is deze gedachte die de bundel zijn samenhang bezorgt.